

TRANSIT THISTED OG TYSK MODERNISME – J. P. JACOBSEN OG R. M. RILKE

Christian Janss
Universitetet i Oslo
christian.janss@ilos.uio.no

Gitte Mose
Universitetet i Oslo
gitte.mose@iln.uio.no

Abstract

Det hevdes ofte at modernismen startet i Norden. Sikkert er det i alle fall at et stort antall europeiske forfattere resiperte Det moderne gjennombruddets litteratur. For R.M. Rilke (1875-1926) var det J. P. Jacobsen (1847-1885) som ble særlig viktig; han ble en kultforfatter og et eksotisk opphav til en ny måte å se og skrive på – ikke bare for Rilke. Imidlertid er J. P. Jacobsen en problematisk skikkelse i denne sammenhengen: Han var, ved siden av å være en fantastisk stilist og lydhør språkmagiker, en anerkjent naturforsker, ateist, og den som oversatte Darwins skrifter til dansk. Men han ville heller ikke uten videre være en av *Det moderne Gjennombruds Mænd*, som Brandes skulle kalle sine portretter av samtidens moderne forfattere i 1883. I tysk resepsjon er det særlig stilisten Jacobsen, og i mindre grad darwinisten og Gjennombruddets forfatter som trer frem. Konferansebidraget dreide seg om to av de viktigste livsområdene moderniteten forsøker å resituere – kvinnens og troens plass. De behandles hos begge forfattere, som hver på sin måte tenker om disse sentrale temaene i fremtidskategorier.

Nøkkelord

R.M. Rilke, J.P. Jacobsen, G. Brandes, Det moderne gjennombruddet, modernisme, feminisme, kristendom, ateisme

Kun få af alle min bøger er mig uundværlige, og to er tilmed altid blandt mine ting hvor end jeg befinder mig. De er også om mig her: Bibelen og den store danske digter *Jens Peter Jacobsens* bøger. [...] En verden vil komme over Dem, en verdens lykke, rigdom og ubegribelig storhed. Lev for en tid i disse bøger, lær af dem, hvad der synes Dem værd at lære, men frem for alt, elsk dem. Denne kærlighed vil tusind og atter tusind gange blive gengældt, uanset hvordan Deres liv måtte forme sig – den vil, det er jeg vis på, løbe gennem Deres tilblivelses vævning som en af de vigtigste af alle Deres erfaringers, skuffelsers og glæders tråde.

Hvis jeg skal sige hvem der lærte mig noget om skabelsens væsen, dens dyb og evighed, er der kun to navne, jeg kan nævne: *Jacobsen*, den store, store digter, og *Auguste Rodin*, billedhuggeren, som ikke har sin lige blandt alle nulevende kunstnere (2001, 18-19).

Slik skriver R.M. Rilke (1875-1926) 5. april 1903 i et av sine brev til den unge dikteren Franz

Xaver Kappus (1883-1966). Han hadde henvendt seg til Rilke for å få gode råd, og i samlingen *Breve til en ung digter* – utgitt av Kappus i 1929 – finner vi mange utsagn som vitner om Rilkes beundring for J.P. Jacobsens (1847-1885) forfatterskap og inspirasjonen Rilke fikk av Jacobsens skrivemåter og tematikk.

Brevene kan, som forfatteren Mette Moestrup skriver i etterordet til den danske utgaven, betraktes som en 'poetikk', hvor Rilkes syn på kunstnerrollen og kunsten formuleres som drevet av nødvendighet, ensomhet og tålmodighet, flettet sammen av et fjerde tema: kjønn, som opptar både Rilke og Kappus. Et femte tema er, som sitatet ovenfor antyder: Bibelen, herunder spørsmålet om religionens stilling i det sekulariserte samfunn. I det følgende vil vi konsentrere oss om nettopp disse spørsmålene, som danner lite påaktede, men viktige berøringspunkter mellom J.P. Jacobsen og en av hans viktigste lesere, R. M. Rilke.

Det hevdes ofte at modernismen startet i Norden, som for eksempel av M. Bradbury og J. W. McFarlane:

In trying to pin Modernism down – tentatively and crudely – in terms of men, books and years, attention is first drawn to Scandinavia: to the publication in 1883 of a series of critical essays by the Danish critic Georg Brandes *Men of the Modern Breakthrough* [...] In no time at all [...] the epithet 'modern' became a rallying slogan of quite drawing power (1996, 37).

I tillegg kommer at flere forskere fra ulike perspektiver i de siste årene har pekt på at en "transnational circulation" var en viktig forutsetning for modernismen, noe som har ført til at "modernist studies is undergoing a transnational turn" (se f.eks. Mao og Walkowitz 2008, 738). Et stort antall europeiske – og interessant i denne sammenheng – tyskspråklige litterater som Thomas Mann, Stefan Zweig, Stefan George, Herman Hesse, Robert Musil og Sigmund Freud var opptatt av "Det moderne gjennombruddets" litteratur. Jacobsen fra den lille byen Thisted i Thy, Nordvestjylland ble for Rilke og disse en kultforfatter og et eksotisk opphav til en ny måte å se og skrive på. Ved siden av å være en utsøkt stilist og lydhør språkmagiker var Jacobsen en anerkjent naturforsker, ateist, og den som oversatte Darwins skrifter til dansk 1871/72 og 1874/75 – interesser som umiddelbart passet inn i Gjennombruddets program. Men han ville ikke uten videre være en av Georg Brandes problemdebatterende menn, selv om Brandes innlemmet ham i boken *Det Moderne Gjennombrudds Mænd* (1883).

I et brev til vennen Edvard Brandes, etter utgivelsen av den "historiske" romanen *Fru Marie Grubbe. Interieurer fra det syttende Aarhundrede* i 1876, skriver Jacobsen – med tydelig henvisning til Georg Brandes' herostratisk berømte branntale på Københavns universitet 3. november 1871:

For Fremtiden vil jeg dog vist kun gjøre historiske Underværker maaske med lyriske Afbrydelser, for jeg er for æsthetisk i god slet Forstand til at kunne indlade mig paa disse direkte Prokuratorindlægs-Digtninge, hvor Problemer siges at stilles under Debat medens de kun postuleres løste, (det gjælder baade tilhøjre og tilvenstre).

Det er i Naturvidenskabene bleven Mode i den senere Tid at sige at der er bleven lagt for megen Vægt paa Udviklingshistorien. Den Beskyldning kan ikke med Grund

udslynges mod works of fiction; thi her er der næsten altid kun Tale om færdige Tilstande, selv hvor der er gjort Forsøg paa det aldrig virkelig Udvikling, det er kun en vis fast Form, der Ark for Ark nuanceres rigere og rigere, understreges mer og mer. Der er Muligheder i dem til alt muligt, derved vinder de naturligvis i Fasthed men ikke i Liv. Den virkelige Udviklingshistorie ("voir venir les choses") er det der bør lægges Vægt paa nu af dem der kan, selv med Fare for at Karaktererne skal synes at mangle Sammenhæng. (*I Virkeligheden er der enkelte Sider i Menneskene der ikke hænger sammen; hvor skulle ogsaa en saa complex, saa mange Steder fra hentet, uddannet og paavirket Ting som den aandelige Side af et Menneske, være organisk hel*). Naturligvis skal der være Sammenhæng i det hele Store, men hvis Bøgerne ikke skal blive hele Conversationslexica for Menneskekundskab *maa man stille Fordringer til Publikums Intelligens og ikke ængstelig trække et rødt Ankertoug igjennem alle en Figurs Stadier og Phaser [...] (30. 3. 1880. Våre uthevninger)*

Jacobsens prøvende, 'tilblivende og 'uhandlelige' stil, hans språkfornyelse, hans ordmalerier, hans oppløsning av kjente episke former til fordel for øyeblikksbilder er det som fengsler den tyskspråklige resepsjonen i forskjellige faser fremfor darwinisten og "Gjennombruddets" forfatter. Forfatterskapets trekk fra romantikk, naturalisme, realisme og impresjonisme peker slik frem mot symbolismen og tas opp i modernismen (jf. Bauer 1984).

Som nevnt går "kjønnet" som en rød tråd gjennom Rilkes brev til Kappus. Når det gjelder Jacobsens kvinneskikkelser, så kan de f.eks. leses som "overgangsfigurer", som den norske forfatteren Camilla Collett kalte dem i *Fra de Stummes Leir* (1877). Med sider fra romantiske idealer og samtidig bærere av det nye og kommende fremskrives de som både fastlåste normbærere, fristerinner og pragmatiske fornuftsmennesker. Noen velger å bryte med konvensjonene, som Fru Marie Grubbe og Fru Fønss. Andre gjør som enken Tema Boye – objekt for Niels Lyhnes attrå – når hun velger et bekvemmelighetsekteskap fremfor drømmeren og dikteren Niels, eller gjør som Fennimore når hun flykter fra seg selv og Niels Lyhne på grunn av skyldfølelse etter deres hemmelige forhold. Den kjærlighetssøkende Marie Grubbe velger en sosial nedtur til fordel for driften og lidenskapen, og enkefru Fønss, som fremstår som den mest harmoniske blant Jacobsens kvinneskikkelser, tar også et krevende valg når hun "ofrer" relasjonen til sine normbesatte voksne barn for kjærlighetens skyld. Viktig er det her å understreke at kvinneskikkelsene faktisk foretar valg – moderne valg.

Man kan hevde at Jacobsens kvinnelige overgangsfigurer går videre i Rilkes modernistiske, "sønderslåtte" (Rilkes eget uttrykk) storbyroman *Malte Laurids Brigges optegnelser* (1910). Kompositorisk, stilistisk og språklig minner den en del om *Niels Lyhne* (1883). Det samme gjelder de to romanenes modernistiske jeg'er, hovedpersonene Niels og Malte, som er fullstendig overlatt til seg selv. Men Rilkes personskildringer er "nyere", og ikke minst mer sammensatte. Leseren presenteres f.eks. for mytologiske og historiske skikkelser, gjenferd og eventyrskikkelser, som er like levende som de levende og som det døende, deliriske og erindrende Malte-jeg.

Blant de påfallende likhetstrekk er Niels' eventyrbesatte, drømmende mor Bartholine og Maltes Maman fra den like så svermeriske og drømmende slekten Brahe. Hun er som Bartholine gift inn i en annen slags slekt – de jordbundne rasjonelle Brigge'ene. En annen karakter er

morens yngste søster Abelone, som kan ses som en speiling av Niels' tante Edele. Abelone vekker, som Edele, kjærlighets- og erotiske følelser og drifter i Malte – og hun deler trekk med Tema Boye og Fennimore. Endelig kan man nevne Vjera Schulin, som beskrives som "fremfusende" og av kvinne-slekt – og gjenferdet Christine Brahe, den mystiske, "tømte" kvinne. Felles for mange av disse kvinnene er at de er og har vært *elskende* kvinner – ikke *elskede* kvinner, aktive og ikke passive objekter, som Malte skriver i opptegnelsene.

Uten tvil også under innflytelse av venner som den russiske psykoanalytikeren og forfatteren Lou Andreas-Salomé (1861-1937) og den svenske forfatteren, pedagogen og kvinnesaksideologen Ellen Key (1849-1926) skriver Rilke i det mest radikale av brevene til Kappus om kjønnenes slektskap, som i fellesskap må forsøke "at bære det tunge køn der er dem pålagt" (2001, 30f.):

En skønne dag (hvad pålidelige tegn allerede nu taler og lyser for, navnlig i de nordiske lande), en skønne dag vil pigen være der, og kvinden hvis navn ikke mere blot vil betyde en modsætning til det mandlige, men noget for sig selv, noget man ikke vil forbinde med fuldstændiggørelse og grænse, kun med liv og tilværelse – : det kvindelige menneske.

Dette fremskridt vil forandre kærlighedsoplevelsen, som nu er fuld af vildfarelse (meget imod de forældede mænds vilje i første omgang), forandre den fra grunden, omdanne den til et forhold der er ment fra menneske til menneske, ikke mere fra mand til kvinde. Og denne menneskeligere kærlighed (uendelig hensynsfuld og varsom, og som god og klar vil fuldbyrde sig i binding og i løsning) vil ligne den vi kæmpende og møjsommelig forbereder, den kærlighed der består i at to ensomheder beskytter, afgrænser og hilser hinanden (2001, 49-50).

Her kan man tenke på Marie Grubbe, Tema Boye, Fru Fønss og ikke minst Fennimore, som i likhet med Tema Boye er uendelig trett av å bli satt på en pidestall:

Kan I ikke lade os gaa paa Jorden ved Siden af jer, Menneske ved Menneske, og ikke det Mindste mer. Det er jo umuligt for os at træde sikkert paa Prosaen, naar I gjør os blinde med jeres Lygtemænd af Poesi. Lad os være, lad os for Guds Skyld være (*Niels Lyhne*, 151).

Hvor Jacobsen avmonterer og avslører dybdene i både mennenes og kvinnenes lengsler og drifter, preget som de er av borgerskapets patriarkalske tenkning, dets normer og utvekslingsøkonomi, og ikke minst kvinnenes mangel på valgmuligheter og på bestemmelsesrett over eget driftsliv, ser vi hvordan Rilke i Malte-romanen tømmer dem delvis eller helt for tradisjonelle idealistiske forestillinger, for så å fylle tomrommene med nye måter å forestille seg menneskelig likeverd – dog først og fremst i de omtalte brevene til Kappus. Men også Rilkes dikt gjennomgår med henblikk på kvinnesynet en bratt utvikling fra de første forsøk i idylliserende jugendstil til et dikt som "Orpheus. Eurydike. Hermes" (1904, fra samlingen *Neue Gedichte*, 1907), som er en feministisk lesning av myten, en kritikk av mannen Orfeus og det objektiverende blikket som blir en direkte årsak til at han mister henne.

I *Niels Lyhne* er det den beundrede og tiltrekkende enkefruen Tema Boye og elskerinnen Fennimore som formulerer både det nye i kunsten og det nye i kvinnespørsmålet. Men det er faster Edeles død som gjør Niels Lyhne til ateist, da Gud "trosser" hans bønner om å la henne leve. I den kjente juleaftensamtalen med legen Hjerrild formuleres en ateismeforståelse som går over i ironi, ikke over kristendommen, men over ateismen som har tatt troens dogmatiske form.

Da Niels' unge kone Gerda, som Niels etter hennes ønske hadde "opplært" i ateismen, mod slutten av romanen ligger på dødsleiet, blir han satt på prøve. Hun tør allikevel ikke gå alene – og ønsker seg en prest. Etter hennes død blir det lille barnet deres likeledes dødssykt. Niels forsøker seg igjen med en bønn til Gud, men som i tilfellet Edele – atter uten hell. Han melder seg som soldat, blir dødelig såret, og dør "den vanskelige død", uten gud og i voldsomme smerter – men oppreist som kriger i rustning. Religion og tro er med andre ord en komplisert størrelse hos Jacobsen, noe som gjør bildet av det moderne gjennombruddets fremste fritenker vanskeligere å ramme inn.

Edvard Brandes skriver i innledningen til sin utgave av brevene fra Jacobsen:

Som Barn allerede var Jacobsen bleven færdig med *Barnetroen*. Som Voksen havde han dannet sig sin Overbevisning og forblev altid Videnskabsmand i sin Verdensopfattelse. [...] – han stred hele sit Liv i Videnskab og Digtning for én Ide: den stolte Gudløsheds Ide, den rene Irreligiøsitet, den alle Forbehold bortskydende Ateisme (1899, L-LIII).

Det mest prominente eksemplet på Jacobsens egen holdning finner vi i "Epistler om et Religionsstandpunkt" (datert 12. mars 1867), der nyansene, og ikke minst religionshistorikeren Jacobsen, trer tydelig frem:

Nej! min kjære Ven, jeg *er* ikke Kristen, jeg *har* været det. Kristendommen har for mig, saaledes som den findes i Biblen, altfor meget naturstridigt, altfor meget selvmodsigende til at jeg rolig skulde holde fast ved den, jeg anser den for en Mythologi saa godt som Grækernes og Nordboernes, og om Aartusinder maaske Titusinder vil der til almindelig Dannelse, navnlig for at forstaa Fortidens Litteratur, høre christelig Mythologie. Det vil gaa med den som det gik med Nordens og Sydens, den vil eengang ikke mere passe til sin Tid, en ny Guddomsanskuelse vil trænge den tilside for maaske atter selv at give Plads for en endnu fuldkomnere. Og det er jo rimeligt at det gaaer saaledes, "thi det Samme er ikke sandt for enhver Tid og ethvert Individ". Det var rimeligt at Nordens Mythologie var saa fuld af vældige Guddomme, at der haabedes paa et daadfuldt Liv efter Døden, hin Tid var Viljens, det er rimeligt at Kristendommen dvæler ved Undre og mystiske Handlinger, dens Tid er Følelsens; men det er ogsaa rimeligt at vor Fremtidsreligion bliver klar og simpel, reent fri for simpel Legemlighed som for legemliggjort Guddommelighed, thi vor Tid er Tænkningens. Hedenskabet fandt sine bedste Dyrkere blandt de Mægtige, thi den dyrkedes bedst ved Stordaad, da Daadens Udspring først og fremmest er Viljen. Kristendommen begyndte hos de Svage i Aanden [...] (1993, 9f.)

Rilke, som ikke inkluderer den rene ateismen i sitt idégrunnlag, bringer inn en form for religiøs, tidvis messiansk utopi i sitt forfatterskap. Den kan ha flere kilder, og vår tese er at en av dem ligger i Jacobsens forfatterskap.

Det finnes gode analyser som peker på trekk i Rilkes prosa som kan relateres til Jacobsenlesningen hans, men ikke inngående lesninger av deres religiøse standpunkter. I idéhistorisk sammenheng er det interessant å merke seg Jacobsens beskjedne, men distinkte stemme som uttrykker drømmen om "en ny Guddomsanskelse", "endnu fulkomnere".

Hos Rilke finner vi det viktigste eksempelet på den typen religiøs fremtidsoptimisme vi har sett konturene av hos Jacobsen, i ett av brevene til Kappus (23. 12. 1903), der han trøster den unge dikteren, som har betrodd den eldre at han har mistet barnetroen, med følgende spørsmål:

Så spør Dem selv, kære hr. Kappus, om De da virkelig har mistet Gud? Er det ikke snarere sådan at De endnu ikke har ejet ham? For hvornår skulle det have været? Tror De et barn kan rumme ham, ham som mænd kun med møje kan bære, og hvis vægt sammentrykker oldinge?

Poenget for Rilke er troen ikke er noe man kan "miste", gudsforholdet må være mer organisk enn som så, problemet er snarere – og viser den mulige forbindelsen til Jacobsen seg – at vi ennå ikke har utviklet den formen for religiøsitet som svarer til det moderne menneskets behov:

Hvorfor tænker De ikke at han er den kommende som forestår fra evighed, den fremtidige, den endelige frugt af et træ hvis blade vi er? Hvad afholder Dem fra at udkaste hans fødsel til de vordende tider og leve Deres liv som en smertelig og skøn dag i et stort svangerskabs historie? Ser De da ikke hvordan alt hvad der sker atter og atter er en begyndelse, og kunne det ikke være *Hans* begyndelse, da begyndelse jo i sig selv altid er så skøn? (2001, 41)

At modernismen ser fremover og inneholder tro på fremskritt, er ikke nytt, men uvanlig er det at fremskrittet formuleres som fremtidsreligion. Vi forbinder jo normalt modernisme med sekulariseringens siste stadier. Selv om Rilke har et mer sirkulært historiesyn – alt er "begyndelse" – er det kommende et vesentlig moment.

Et interessant trekk som forener de to i og for seg svært forskjellige livsområdene vi har som ambisjon å trekke frem – kvinnens stilling og religionens – er at Jacobsens og Rilkes syn på kvinnen og på Gud/religion er preget av et bilde av det fremtidige: fremtidsmennesket og fremtidens Gudsilde. Også dette hører med til modernismens historie.

Bibliografi

Bauer, Conny. 1984. "Die Rezeption Jens Peter Jacobsens in der deutschsprachigen Kritik 1890-1910." I: Klaus Bohnen, Uffe Hansen und Friedrich Schmöe (Hg.): *Fin de Siècle. Zu Naturwissenschaft und Literatur der Jahrhundertwende im deutsch-skandinavischen Kontext. Vorträge des Kolloquiums am 3. und 4. Mai 1984*. Kopenhagen/München: Fink, 128-46.

- Bradbury, Malcolm and James W. McFarlane. 1996 (1976). *Modernism. 1890-1930*. Harmondsworth: Penguin 1996.
- Brandes, Edvard. (1899). *Breve fra J. P. Jacobsen*. Med et Forord udgivne af Edvard Brandes. 1. udgave. Gyldendal: København.
- Brandes, Georg. 1883. *Det Moderne Gjennembruds Mænd*. Gyldendal: København. Collett, Camilla. 1877. *Fra de Stummes Leir*. <http://www.bokselskap.no/forfattere/collett> (aksessert 30.12.2016)
- Jacobsen, J. P. 1993. *Lyrik og prosa*. Tekstudgivelse og efterskrift: Jørn Erslev Andersen. Noter i samarbejde med Esther Kielberg. [Valby]: DSL/Borgen.
- Jacobsen, J. P. 2003 (1876). *Fru Marie Grubbe. Interieurer fra det syttende Aarhundrede*. Tekstudgivelse, efterskrift og noter af Jørn Erslev Andersen. 2. reviderede udgave. [Valby]: DSL/Borgen.
- Jacobsen, J. P. 2013 (1880). *Niels Lyhne*. Efterskrift af Jørn Vosmar. Tekstudgivelse og noter ved Klaus Nielsen. 3. reviderede udgave. København: DSL/Gyldendal.
- Mao, Douglas and Rebecca L. Walkowitz. 2008. "The New Modernist Studies". I: *PMLA* 123, 3, May 2008, 737-748.
- Rilke, R.M. 1929. *Briefe an einen jungen Dichter*. Mit einer Einleitung von Franz Xaver Kappus. Leipzig: Insel.
- Rilke, R.M. 1997 (1910). *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. Herausgegeben und kommentiert von Manfred Engel. Stuttgart: Reclam.
- Rilke, R.M. 2001 (1929). *Breve til en ung digter og anden prosa*. Oversat af Karsten Sand Iversen. Efterord: Mette Moestrup. Roskilde: Batzer & Co.
- Rilke, R.M. 2005 (1910). *Malte Laurids Brigges optegnelser*. På dansk ved Karsten Sand Iversen. København: Gyldendal.
- Rilke, R.M. 2006. *Die Gedichte*. Frankfurt am Main/Leipzig: Insel.

Om forfatterne

- Christian Janss*. Dr. art., førsteamanuensis i tyskspråklig litteratur ved Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, Universitetet i Oslo. Ledende filolog 2002-2009 ved utgaveprosjektet *Henrik Ibsens skrifter*. Publikasjoner om bl.a. Hölderlin, Kleist, Rilke, Ibsen, lyrikteori og edisjonshistorie.
- Gitte Mose*. Ph.d. (lic.phil), førsteamanuensis og dansk lektor i nordisk litteratur ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. Underviser i J.P. Jacobsens forfatterskab. Publikationer om bl.a. (Claus Beck-) Nielsen, elektronisk litteratur, nordisk samtidslitteratur, Karen Blixen og Jan Kjærstad.